

FERDINAND JOHANN WIEDEMANN JA LIIVLASED

Valt Ernštreit

Riia

Ettekanne konverentsil “Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II”

Väike-Maarja, 24.–25. aprill 2013

F. J. Wiedemannil on eriline koht mitte ainult eesti, vaid ka liivi kultuuri- ja teadusloos. Isegi vastupidises järjekorras, sest liivi keele süvateadusliku uurimisega hakkas F. J. Wiedemann tegelema veel enne, kui sündisid tema suurteosed eesti keele alalt. Ja mine tea – ehk oli just liivi keele uurimine ja liivi keele arendamisega tegelemine see, mis innustas teda pöörama suuremat tähelepanu eesti keelele.

Wiedemanni esimene kokkupuude liivi keelega oli pärast teise liivlasi uurinud keeleteadlase, soome päritolu Andreas Johann Sjögreni surma aastal 1855, mil Wiedemann sai üleandeks lõpule viia kolleegi juba aastal 1846 alustatud ja pooleli jäänud tööd liivi keele – nii Liivimaal kui ka Kuramaal – sõnavara ja grammatika uurimisel.

Sjögreni kogutud liivi keele materjalid jõudsid Wiedemanni kätte juba 1856. aasta suvel. 1857. aasta sügiseks võis Wiedemann lugeda tulevase sõnaraamatu ja keelenäidete käsikirja trükivalmiks. Et Wiedemann ise oli selleks ajaks akadeemikuks valitud, võis ta nentida, et asi on siiski lünklik, ning 1858. aastal õnnestus tal saada Keiserlikult Teaduste Akadeemialt raha uurimisreisiks liivlaste juurde Kuramaale, kus ta tegeles kaks nädalat lünkade täitmisega. Kuna Wiedemanni andmetel oli Sjögreni Salatsis leitud 22 liivlasest elus vaid kaheksa, otsustas ta viibida Kuramaal pikemat aega ning jättis Salatsi piirkonda sõitmata. Välitöödel viibis Wiedemann Kuramaal, peamiselt idaliivi alal, pöörates tähelepanu enamjaolt käänamis- ja pööramissüsteemile ning häälikuõpetusele. Wiedemann nentis, et kuigi Sjögreni kogutud ainestik on paradigmade kõrval suur, pole seal ikkagi kõigi sõnade iseloomulikke põhivorme ja palju jääb oletuslikuks.

Tuginedes Sjögreni ja tema enda poolt 1858. aasta ekspeditsiooni käigus kogutud andmetele, kirjutas Wiedemann esimese liivi keele grammatika, mis on seni jäänud ka ainsaks liivi keele grammatikaks. Ühes liivi keele näidete ja liivi-saksa sõnaraamatuga ilmus see Peterburis 1861. aastal. Raamatust võib mitmekesiste keelenäidete ja folkloorimaterjali – vanasõnade, rahvalaulude ja pajatuste – kõrval muuseas leida ka esimesi avaldatud liivi originaalkirjanduse näiteid.

Ka sõnaraamatu juures polnud Wiedemann pelgalt toimetaja või Sjögreni kogutud materjali sõnaraamatuks vormistaja rollis. Nagu grammatika eessõnast võib lugeda, täiendas ja parandas Wiedemann liivlaste juures keelenäiteid ja sõnavara. Samuti oli ta ette võtnud loomanimetuste kogumise. Wiedemann oli toonud jalutuskäikudel kaasa selliseid taimi, millel Sjögreni kogus nimetust ei olnud, oli aga sunnitud tõdema, et liivlased tunnevad harimatute inimeste kombel vaid

kõige vajalikumate ja kõige kahjulikumate taimede nimetusi ja kõik muu on nende jaoks lihtsalt *āina* 'hein'.

F. J. Wiedemannil oli suur roll ka esimeste liivikeelsete raamatute valmimisel – ta toimetas aastal 1863 Londonis ilmunud Matteuse evangeeliumi ida- ja lääneliivi murdes väljaanded ning aitas leida neile ka kirjastaja, Napoleoni Londonis paguluses elava vennapoja Louis-Lucien Bonaparte'i, kes oli Venemaa Teaduste Akadeemia auliige ja avaldas keelte võrdlemise eesmärgil Piibli fragmente, sealhulgas Matteuse evangeeliume. Lääneliivi murdesse alustati evangeeliumi tõlkimisega juba Sjögreni eluajal, sest vaimulike tekstide tõlkimine oli osa tema töömeetodist, kuid idaliivi murdesse tõlgiti see F. J. Wiedemanni otsesel ettepanekul või korraldusel.

Kummagi evangeeliumi tiraaž oli ainult 250 eksemplari. Et see polnud mõeldud liivlastele, vaid bibliofiilse väljaandena keelehuvilistele, jõudsid liivlasteni vaid üksikud eksemplarid. Sestap ilmus aastal 1880 Peterburis kolmas liivikeelne raamat – uus Matteuse evangeeliumi väljaanne, mis jäi ka ainsaks liivikeelseks väljaandeks gooti kirjas.

See oli esimene liivikeelne raamat, mis jõudis tegelike kasutajate, liivlasteni. Raamatu tähtsust liivlaste seisukohast iseloomustab 1888. aastal liivlaste juures uurimisreisil viibinud Eemil Nestor Setälä märkus selle kohta, et paljud liivlased öelnud, et olevat seda lugenud ja hoidvat kui aaret, sest see olevat ainus nende nähtud trükis nende emakeeles. Liivi haritlase Pētõr Dambergi teatel võtsid liivlased raamatu kaasa, kui olid Esimese maailmasõja päevil sunnitud põgenikena kodunt võõrsile siirduma. Parema puudumisel on raamatu kirjaviisi mõnevõrra kasutatud ka liivi keele kirjapanekuteks, näiteks luuletaja Kõrli Stalte on Lauri Kettuneni teatel kasutanud seda oma esimeste luuletuste kirjapanemiseks: „[Kõrli Stalte] Oli kirjutanud ka luuletusi enda lõbuks oma abitus emakeeles, kasutades vana Matteuse evangeeliumi tõlke – ainsa liivikeelse trükise – (...) kirjutusviisi“.

Kuigi selle raamatu valmimisloo kohta kindlad andmed puuduvad ning raamatus endas pole selle tõlkijat ega toimetajat mainitud, on sellegi väljaande kujunemislugu tihedalt seotud F. J. Wiedemanni nimega. Otsustades selle üliolulise väljaande kallal tehtud töö ja rakendatud põhimõtete süsteemsuse järgi, võib järeldada, et raamatu ettevalmistamisel on kindlasti osalenud keeleteadlase oskustega inimene, kes nende põhimõtete väljatöötamiseks pidi hästi tundma ka liivi keelt ja selle murdelisi erinevusi. Ainus teadaolev liivi keele tundja, kes 1880. aasta Matteuse evangeeliumi valmimise ajal nendele kriteeriumidele vastas, oligi Wiedemann.

F. J. Wiedemanni seos liivlastega ei lõpe pelgalt 19. sajandiga. Mitmed tema kasutusele võetud põhimõtted leidsid kajastuse hilisemates uurimustes ja liivi kirjakeelereeglites ning aastal 2011 F. J. Wiedemanni keeleauhinna, mis oli ühtlasi ka rahvusvaheliseks liivi keele ja kultuuri aastaks, pälvinud emeriitprofessor Tiit-Rein Viitso on sarnaselt Wiedemanniga aastakümneid tegelenud eesti keele kõrval ka liivi keelega.

Tiit-Rein Viitso liivi keele alased uurimused on lubanud uurijatel sügavamalt aru saada nii liivi keele grammatikast kui ka liivi keele ajaloost, sõnavarast ja paljudest teistest seikadest. Mullu sügisel ilmus Tiit-Rein Viitso koostatud liivi-eesti-läti sõnaraamat, mis nagu Sjögreni-Wiedemanni sõnaraamat kunagi on nüüdseks suurim liivi keele sõnaraamat. Möödunud nädalal toimus aga selle sõnaraamatu elektroonilise versiooni esitlus, seega saab öelda, et tänu Tiit-Rein Viitso abile on liivi keel julgelt sammunud 20. sajandist 21. sajandisse, samuti nagu Wiedemanni tegevus esimeste liivikeelsete raamatute tekkimise juures lubas liivi keelel 19. sajandist jõuda 20. sajandisse.

Tiit-Rein Viitso sõnaraamatu oluliseks osaks on grammatiline teave, mis on laialdasem ja täpsem kui kunagi varem. Sõnaraamatu tarbeks Tiit-Rein Viitso koostatud käänd- ja pöörsõnade tüübigi lubab uurijail esimest korda saada ülevaadet liivi keele morfoloogiast ning see on suur samm uue ja tänapäevase liivi keele grammatika koostamise suunas, mis samuti jätkab sümbolsest Wiedemanni omal ajal alustatud tööd. Need ja mitmed muud Tiit-Rein Viitso liivi keele alased uurimused on innustanud liivi keelega tegelema ka terve põlvkonna uusi uurijaid.

Alates 1970. aastatest on Tiit-Rein Viitso oskusi liivi kirjakeele kujundamiseks tarvitanud ka mitmed liivi kirjamehed, näiteks liivi luuletaja ja keelekorraldaja Pētõr Damberg. Ka Tiit-Rein Viitso ise on seisnud mitme kirjakeelse väljaande koostamise ja lihvimise juures ning kujundanud ka mitmeid liivi kirjakeele põhimõtteid. Võib isegi öelda, et tema kätes on tänapäeva liivi kirjakeel kujunenud selliseks, nagu me seda tunneme – nagu kunagi alustas liivi kirjakeel kasvamist Wiedemanni hoole all. Kuigi F. J. Wiedemanni ja Tiit-Rein Viitso tegevusaega eraldab enam kui sajand, leidub nende tegevuses paljugi sarnast.

F. J. Wiedemanni ekspeditsiooni ja T.-R. Viitso uurimustööde vahel on liivi keel välja kasvatanud oma kirjakeele, saanud proosa- ja luuleraamatuid, ajakirju ning osalt ka kasutust koolis ja kirikus. Liivi keel on kantud Läti Vabariigi keeleseadusse ning selle uurimine ja väljaandmine tänapäeval on ehk aktiivsem kui kunagi varem. F. J. Wiedemanni tehtud alguseta poleks olnud võimalik selleni jõuda. Ning F. J. Wiedemanni keeleauhinna laureaadi, tänapäeva liivi Wiedemanni, T.-R. Viitsota poleks olnud võimalik liivi keele tänapäev. Ring on saanud täis.